

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ ДО КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ (1986 — 1989 рр.)

Відмова КПРС від політичної монополії стала наслідком зростання популярності опозиційних сил. Домінуючі тенденції до демократизації суспільно-політичного життя, а також актуалізація національного питання в союзних республіках зумовили формування опозиції на основі ідеології націонал-демократії. Для українського національного руху, окрім іншого, це означало продовження лінії, окресленої дисидентами, суть якої полягала в неможливості досягнення особистої свободи без досягнення національного визволення.

До проблеми формування націонал-демократичної опозиції долучилися такі історики, як А. Камінський, О. Гарань, О. Бойко, А. Русначенко, В. Кулик, В. Баран, В. Литвин. Втім їх увага переважно сконцентрована навколо створення НРУ, тоді як передуючі цьому процеси в неформальному русі розглянуто оглядово, без належного структурування. Тому на сьогодні актуальним залишається глибше з'ясування етапів інституціонування опозиції, аналіз її складових з точки зору особливостей виникнення та первісної ідеології.

На думку істориків М. Прокопа й О. Шевчука, в українському неформальному русі другої половини 1980-х рр. помітно дві групі-течії — “офіційну” та “неофіційну”. Перший з них в основу поділу заклав світоглядні засади й відніс до “офіційної” течії радянську інтелігенцію та членів неформальних організацій культурницького типу, а до “неофіційної” — дисидентів [1, 379]. Другий за дихотомічну ознаку взяв формальне ставлення до влади. Відповідно, основу “офіційної” течії склали представники творчих спілок, які знаходили підтримку у владних структурах, а “неофіційної” — члени неформальних організацій та дисиденти [2, 13]. Вважаю це надто спрощеними підходами, що не враховують самодостатності неформального руху, який був: а) явищем не лише республіканського, але й всесоюзного значення; б) не просто реакцією-підтримкою потуг місцевої гуманітарної інтелігенції, а, в першу чергу, самостійним стихійним відгу-

ком “низів” на ініціативу “зверху” по лібералізації суспільного життя; в) багатоаспектним, а не лише культурницько-політичним за спрямуванням; г) формою організації громадян із різним ставленням до влади. Тому доречно виділяти три паралельні політизовані течії, розрізняючи їх на основі формально-світоглядного ставлення до влади, що виявляли тенденцію до поступового зближення через схожість ідеологічних засад: 1) офіційна; 2) неформально-культурницька; 3) неформально-дисидентська.

Представники першої з них, а це насамперед творча інтелігенція, гуртувалися навколо офіційних структур — спілок письменників (СПУ), журналістів, художників, кінематографістів, профільних комітетів, фондів тощо. Ці структури протягом всього часу існування радянської влади забезпечували ідеологічну опору КППС. Однак в умовах лібералізації суспільного життя в роботі спілок стає помітною тенденція до відособленості в межах власного культурного ареалу й перетворення в національні творчі організації. На IX з’їзді СПУ у червні 1986 р. Олесь Гончар наголосив на обов’язку письменників захищати національну культуру. Хоча життя спілки все ще вирізнялося “чуттям єдиної родини”, все ж у рамках інтернаціоналістичної полеміки та загальнообов’язкових посилань на авторитет Леніна письменники весь час тримають руку на пульсі становища української мови (діяльність Комісії зв’язків СПУ з навчальними закладами, Клубу шанувальників української мови). У 1988 р. ними здійснена вдала спроба переходу від “екстенсивного захоплення”, за висловом В. Дончика, до інтенсивної роботи по її відродженню. Лінгвістичні проблеми значно розширили письменницькі інтереси до культурницьких проблем, пов’язаних із національною історією, літературою, мистецтвом, і тим самим актуалізували українське національне питання.

Така еволюція в поглядах, яку В. Кулик назвав “письменницьким відродженням”, була типовим елітарним явищем, яке фактично не поширювалося за межі спілки. Справа в тому, що, як і будь-яка ланка в авторитарній державі, діяльність СПУ сильно регламентувалася. Зв’язки письменників із громадськістю відзначалися формалізмом, здійснювалися не на основі прямого зацікавлення, а визначалися партійною логікою. Знову ж таки контакти між СПУ та навчальними закладами, профспілками передбачали посередництво з боку парторганізації. А це, в свою чергу, ускладнювало можливості

для відкритого діалогу стосовно болючих суспільних проблем, у тому числі культурних. Крім цього, СПУ як організація була надто централізована, основний інтелектуальний потенціал якої сконцентровувався в Києві. Тому навіть на обласному рівні відчувався його дефіцит. Годі говорити про районні центри чи невеличкі містечка.

Аналогічну еволюцію проходили й інші офіційні мистецькі організації. Показовим стало створення офіційною інтелігенцією нових структур національного спрямування, паралельних загальнодержавним. Наприклад, Української наукової асоціації, Всеукраїнського лікарського товариства тощо.

Середовищем існування неформально-культурної й неформально-дисидентської течій став неформальний рух. Його піднесення на Україні розпочинається не раніше 1988 р., однак вже наприкінці 1987 р. створюються перші виразно національні організації.

Розпочну з неформально-культурницької течії. З весни 1987 р. при Київському державному університеті існувала група “Перебудова”, вимоги якої вже в той час позначалися радикалізмом. Зокрема, національне питання називалося в числі головних, висловлювалося переконання, що гласність повинна створити можливості для вільного і чесного обговорення становища українського народу за соціалізму [3, 565]. Ідеї “Перебудови” розвинула “Громада”, яка виникла навесні 1988 р. в цьому ж вузі. З осені 1987 р. у Львові діяла молодіжна організація “Товариство Лева”, яка своїми головними завданнями декларувала плекання й поширення національної свідомості, збереження культурних та історичних пам’яток, фольклору, боротьбу за державний статус української мови [4, арк. 56]. Приклад левенят стимулював появу в Тернополі товариства “Вертеп” та “Громади Подільського краю Тернопільщини”, товариства “Рух” в Івано-Франківську та волинського “Товариства Лева” у Луцьку тощо. Схожі культурницькі організації безвідносно до “Товариства Лева” виникли в інших містах: “Спадщина” (Київ, Херсон), “Рідне слово” (Полтава), “Оберіг” (Чернівці), “Слово” (Дніпропетровськ), “Південна громада” (Одеса), “Берегиня” (Умань) тощо. У червні 1989 р. партійні органи звітували про діяльність більше ніж 47 тисяч самодіяльних об’єднань, з яких 6957 — соціально-політичної спрямованості, а 1460 — культурно-історичної [5, арк. 76].

Поштовхом для їх створення ставала складна ситуація в становищі

української культури, функціонуванні української мови, забрудненості навколишнього середовища й безпорадності парторганізацій при розв'язанні цих проблем. Об'єднуючи молодих ентузіастів у межах невеличкої території (місто, район, область), ці неформальні товариства були надто ізольованими одне від одного, в роботі переважало аматорство та брак виконавчої дисципліни. Так, підсумовуючи проведення акції “Дністер — Лев — 89” активістами “Товариства Лева”, відзначалося: “У першу чергу слід звернути увагу на недостатню активність членів Товариства. Нам постійно бракувало екологів, на деяких ділянках — істориків та етнографів. Дуже нас підвело Самбірське товариство ім. Кобільника, п'ять екологів з якого подали заявку на участь в експедиції, але жоден з них не прибув” [6, арк. 24]. Багато з вищезазначених товариств виникали за підтримки партійних та державних установ і діяли під їх протекцією. Та згодом, в міру розходження партійної ідеології з реальними очікуваннями народу, зв'язки руйнуються, навіть посилюється протистояння.

Неформальний дисидентський рух активізується протягом 1986–1988 рр. по мірі звільнення дисидентів із в'язниць та заслань. На цьому етапі їх зв'язки з “офіційною” українською інтелігенцією незначні, несистемні й навіть не позбавлені протистояння. Так, на початку 1988 р. створено Українську Асоціацію незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ) на протиположності формальним спілкам. У свою чергу, подібна зверхність щодо дисидентів відчувалася з боку офіційного письменства. Так, І. Драч схилився до того, що треба “розібратися, хто є такі як Набока, хто така Ольга Матусевич”, бо ж “треба бути комуністом, думати про свої переконання, про свою совість. Треба прислухатись до голосу письменників старшого покоління, використовувати їх досвід, доки вони живі”, а Б. Олійник на засіданні парткому Київської письменницької організації 29 жовтня 1987 р. відзначав: “Зараз створено чимало різних угруповань, куди побрели і деякі наші поважні письменники, піддаючись настрою аудиторії, іноді у своїх виступах не дотримуються конституційних вимог” [7, 98].

Варто зазначити, що пріоритети дисидентів не лежали в культурницькій площині — це пройдений етап, хоча не забутий. Літом 1987 р. у Києві створено Український культурологічний клуб (УКК). Попри культурницьке спрямування роботи клубу, вже після перших

акцій став зрозумілий його опозиційний політизований характер. Пріоритетом для дисидентів залишалася правозахисна діяльність, насамперед щодо тих, кого утримували в місцях позбавлення волі через політичні мотиви, а також створення організаційних структур, які допомагали б колишнім репресованим інтегруватися в суспільне життя та відстоювати свої інтереси. 6 вересня 1987 р. створено “Українську ініціативну групу за звільнення в’язнів совісті”. Протягом 1988–1990 рр. київські політв’язні гуртувалися навколо “Київсько-го товариства незаконно репресованих”. Аналогічні товариства виникли в Одесі, Слов’янську Донецької області, Львові, Тернополі та інших містах України. Програмні вимоги цих товариств схожі між собою й визначалися прагненням відтворити історичну правду про жертв масових репресій усіх тоталітарних режимів, влаштувати їх пам’ять, встановити справедливість та домогтися повної реабілітації всіх репресованих із політичних мотивів.

Найбільшим авторитетом у цьому колі користувалася Українська Гельсінська спілка (УГС), що виникла 7 липня 1988 р. шляхом реорганізації Української Гельсінської групи. Вона стала осередком гуртування дисидентів, які не відмовилися від колишніх гасел, навіть більше того — в нових умовах небезпідставно сподівалися на їх реалізацію політичними засобами, про що засвідчила “Декларація принципів”, а також відновлення ще в серпні 1987 р. В. Чорноволом випуску “Українського вісника”. На середину 1989 р. УГС нараховувала дев’ять обласних організацій — Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську, Чернівецьку, Донецьку, Одеську, Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, які, в свою чергу, переймалися створенням районних і місцевих осередків, а також посилювали вплив на самодіяльні формування [5, арк. 77].

Виокремлення трьох складових компонентів майбутньої опозиції дозволяє стверджувати, що її формування відбувалося на перетині інтересів. Для “офіційної” інтелігенції важливо було позбутися опіки з боку партапарату. Тому зближення з невідконтрольним владі неформальним культурницьким рухом дозволяло сподіватися на успішну соціалізацію власних поглядів. У свою чергу співпраця з творчими спілками обіцяла неформалам такі необхідні умови для успішної діяльності, як організованість, цілеспрямованість, суспільна за-требуваність, а також захист від свавілля партапарату. Для дисиде-

нтів включення у стихійний неформальний культурницький рух було засобом подолання власної суспільної маргінальності. Вперше за увесь час своєї боротьби з владою вони отримували сприятливі умови для створення потужного масового руху. Що ж до культурників, то їм імпонував нонконформістський світогляд дисидентів, а також перспективи боротьби, які вони окреслювали.

Як бачимо, першим кроком до формування опозиції було виокремлення трьох суспільних груп-течій, які прагнули усунення партійного посередництва між українською інтелектуальною елітою та суспільно активними громадянами. Стихійний і масовий низовий культурницький рух був тим сприятливим тлом, який дозволяв гуманітарній еліті заявити про власне бачення виходу з кризи на основі актуалізації національної ідентичності. Більше того, він дозволяв об'єднувати розшарпану брежнєвським застоєм українську еліту. Не варто забувати, що авангард як "офіційної" інтелігенції, так і дисидентів складали колишні шістдесятники. В 1970-х рр. владі вдалося їх роз'єднати, надавши одним визнання, премії, статки, а інших надійно ізолювати в таборах і психіатричних лікарнях. Така різна доля, безумовно, створила ментальний бар'єр і недовіру між частинами української інтелігенції. Не випадково протягом 1988–1991 рр. не спостерігалось її прямого об'єднання в межах спільних творчих спілок. Однак в межах неформального культурницького руху спільна участь у консолідаційних проектах виявилася можливою.

Взаємопроникнення вище названих груп-течій розпочалося з участі дисидентів у русі за відродження греко-католицької та автокефальної церков. Літом 1987 р. Комітет захисту Української католицької церкви очолив І. Гель. Значно пізніше, у лютому 1989 р., у Києві створено ініціативний комітет відновлення Української автокефальної православної церкви за активної участі В. Романюка, Є. Сверстюка, С. Набоки. З іншого боку, в цей процес виявилися втягнутими численні неформальні культурницькі організації. Посилення прямих зв'язків між дисидентами і учасниками неформальних культурницьких організацій фіксуються з початку 1988 р. У січні 1988 р. через представників московського журналу "Гласність" члени львівської групи "Довіра" встановили контакт із членами редколегії "Українського вісника" В. Черноволом, М. Горинем, І. Гелем. Також зафіксовані контакти В. Черновола та М. Гориня з "Товариств-

вом Лева” й відзначено симпатію до їх позиції Я. Путька та Ю. Савченка [8, арк. 77–78]. Не випадково, члени “Довіри” й “Товариства Лева” разом із угеесівцями почали в липні 1988 р. активно виступати за створення “Демократичного руху сприяння перебудові” [9, 128]. Тісні контакти з членами УГС, прибалтійських народних фронтів, неформальних організацій Львова та Києва сприяли політизації товариства “Рух”, яке активно підтримувало ідею створення осередків НРУ. Аналогічною була позиція членів “Громади Подільського краю Тернопільщини”. Цікаво, що посилення впливу дисидентів на діяльність неформальних культурницьких організацій позначалося на зростанні конфліктності останніх із владою.

У лютому 1988 р. при Будинку вчених АН УРСР представниками академічних вузів з метою популяризації національної культури створено клуб “Спадщина”. Активні зв’язки з формальними організаціями, такими як СПУ, Комітет захисту миру, Український фонд культури, доповнювалися контактами з УГС та УКК. У червні 1988 р. в Києві у середовищі службовців, науково-технічної інтелігенції виникає “Народний союз сприяння перебудові”, який налагоджує зв’язки з офіційними структурами, однак з недовірою ставиться до УКК [10, арк. 73]. У липні 1989 р. в Харкові започатковано створення Спілки незалежної української молоді (СНУМ), яка задекларувала себе молодіжною організацією УГС. Тісні зв’язки виникли між УГС та львівським “Студентським братством”.

Тенденція до співпраці між різними організаціями, під якої припадає на першу половину 1988 р., була визначальною рисою другого етапу формування опозиції. Його особливістю стали спроби координації діяльності між цілком автономними структурами й пошуки моделі подальшої інтеграції на основі спільності поглядів щодо демократизації суспільного життя та активного відродження національної культури. Однак є підстави стверджувати, що протягом 1988 р. мала місце конкуренція між фрондуною і значно поміркованішою “офіційною” інтелігенцією та радикально налаштованими дисидентами за вплив на неформальний культурницький рух. У програмному документі “Що далі?” Л. Лук’яненко, підкреслюючи необхідність перетворення УГС на авангард українських патріотичних течій, відзначав: “Як же УГС, посідаючи передове місце в справі відродження України, може дозволити собі не виправдати надій цих

людей (прихильників незалежності. — Я. С.) і стати своєю програмою поруч з письменниками та іншими патріотичними людьми офіційної системи. Ми не рівні з ними. Ми 12 років йшли попереду них... Невже ми, хто став на прох з імперією зла вже давно, в нових умовах спасуємо і скотимося до рівня Спілки письменників України?" [11, 45]. Проте на цьому ж етапі з'явилось усвідомлення неможливості створення потужної опозиції без залучення всіх трьох груп. Недотримання цього правила позбавляло новостворені організації перспектив розвитку. У середовищі неформальних організацій протягом 1988 р. здійснено кілька спроб створити щось на зразок прибалтійських масових організацій. Однак ні львівський "Демократичний фронт підтримки перебудови", в ініціативній групі зі створення якого брали участь брати Горині, В. Чорновіл, Ір. Калинець, І. Макар, ні "Народний фронт України сприяння перебудові" у Вінниці не досягли бажаного через відсутність авторитету.

Логічним наслідком потреби об'єднання всіх трьох течій стало створення всеукраїнських культурницьких, а згодом і політичних організацій. Це, на мою думку, складає сутність третього етапу, про початок якого можна говорити з осені 1988 р. Його головною рисою стало поступове включення "офіційної" інтелігенції в суспільно-політичні процеси. У лютому 1988 р. на засіданні колегії СПУ по зв'язках із навчальними закладами академік АН УРСР В. Русанівський запропонував створити "Товариство рідної мови". Заклик академіка знайшов відгук у Львові, де розпочалася робота зі створення Товариства, найвищими проявами якої стали мітинги другої декади червня 1988 р., що закінчилися установчою конференцією Товариства рідної мови ім. Т. Шевченка 20 червня 1988 р. Це стало поштовхом для створення аналогічних товариств у Тернополі, Полтаві, Рівному восени 1988 р. та в ряді інших обласних і районних центрів й тим самим підготувало сприятливий ґрунт для проведення 11–12 лютого 1989 р. установчої конференції Товариства української мови ім. Тараса Шевченка. За аналогічною схемою — ініціатива інтелігенції, підтримка "знизу", створення обласних, районних і міських осередків із наступним проведенням республіканських конференцій поставили товариства "Меморіал", "Зелений світ", а також Народний рух України за перебудову. Те, що ідеологія опозиції спочатку мала виразне культурницьке спрямування зумовлювалося поступовістю

включення “офіційної” інтелігенції та не підготовленістю учасників неформально-культурницьких організацій до ведення відкритої полеміки з владою. Детонатором зростання політичної активності весь час були колишні дисиденти.

Таким чином, формування націонал-демократичної опозиції включає три етапи, які доречніше розглядати не в порядку наступності, а — синхронності. Закінчення одного етапу відбувалося, коли інший переходив у активну фазу. Це зумовлювалося неодноразовою виникненням неформальних організацій та регіональною специфікою їх функціонування. Перший етап (червень 1986 — середина 1989 рр.) характеризується виникненням трьох опозиційно налаштованих суспільних груп-течій — офіційної, неформально-культурницької та неформально-дисидентської та їх намаганням позбутися опіки партійних та комсомольських структур. Фактично паралельно відбувається другий етап (січень 1988 — початок 1989 рр.) — зближення цих течій між собою на основі схожості інтересів у питаннях демократизації суспільного життя та відродження національної культури. На третьому етапі (з осені 1988 р.) відбувається створення нових національних структур всеукраїнського масштабу.

Таке розмежування націонал-демократичної опозиції на три складові виглядає доволі перспективним для кращого розуміння механізмів її подальшого функціонування, прийняття рішень, розбіжностей в тактиці тощо. Можна стверджувати, що наявність в НРУ двох течій — поміркованої та радикальної бере свій початок від конкуренції за вплив на неформальний культурницький рух. Те ж стосується і виникнення новітньої української багатопартійності, розколу між “верхами” і “низами” в НРУ після проголошення незалежності та інших похідних проблем.

Література

1. Прокоп М. Напередодні незалежної України: спостереження і висновки / Б-ка українознавства. — Т. 62. — Нью-Йорк, 1993. — 646 с.
2. Шевчук О. Український національно-культурний рух (друга пол. 50-х — поч. 90-х рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 / Запоріж. держ. ун-т. — Запоріжжя, 1998. — 20 с.
3. Овдієнко О. Летючка київських комсомольців // Визвольний шлях. — 1988. — № 5. — С. 565–567.
4. Самодіяльні товариства і групи (на 01.01.1989 р.) // Державний архів

- Львівської області (ДАЛО). — Ф. П-3 “Львівський обком Компартії України”. — Оп. 62. — Спр. 367. — 65 арк.
5. О работе партийных комитетов республики с самостоятельными общественными объединениями // Центральный державный архив громадських об'єднань України. — Ф. 1. “Центральний комітет Комуністичної партії України”. — Оп. 32. — Спр. 2658. — 233 арк.
  6. Стецюк В. “Дністер — Лев — 89” // ДАЛО. — Ф. П-3. — Оп. 62. — Спр. 1086. — 34 арк.
  7. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. — К.: Абрис, 1994. — 496 с.
  8. О преодолении негативных тенденций в деятельности некоторых самостоятельных формирований // ДАЛО. — Ф. П-3. — Оп. 62. — Спр. 300. — 83 арк.
  9. Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні. — Мюнхен, 1990. — 624 с.
  10. О самостоятельных формированиях г. Киева // Державний архів Волинської області. — Ф. Р-3500 “Перші громадсько-політичні формування Волині періоду становлення державності”. — Оп. 1. — Спр. 10. — 77 арк.
  11. Лук'яненко Л. Що далі? — Лондон, 1989. — 48 с.

М. В. Сколуб

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

РІЗНОЧИННА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ПОЛІТИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (СЕРЕДИНА ХІХ ст.)

В середині ХІХ століття царизм зібрав більшість українських земель в складі Російської імперії. Спільна, нехай і різномірна територія, посилення репресивних заходів щодо прогресивно мислячих представників українського руху сприяли зміцненню національної ідентичності.

До 40-х років ХІХ століття Україна була тільки “етнографічною масою”. Окремішність українського народу в першій половині ХІХ століття позначувалося виключно в етнічних параметрах, без достатньої національної свідомості мас. Освічені прошарки суспільства — дворянство, молода буржуазія сповідували російську державну та культурну приналежність [1, 19].

Багато представників української еліти слугували імперському режиму. Їх притягали високі посади та дворянські привілеї. Як наслі-